

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

INTERNATIONAL STANDARDS FOR ENSURING THE RIGHTS OF CONVICTS

Телефанко Б.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

*Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького*

Закон України «Про державну кримінально-виконавчу службу України» у ст.16 встановив, що персонал Державної кримінально-виконавчої служби України зобов'язаний гуманно ставитися до засуджених і осіб, узятих під варту. Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав і основних свобод людини у 1997 році визнала її джерелом національного законодавства.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці, визнає катуванням тримання людини у місцях несвободи в умовах, що несуть загрозу для її життя та здоров'я. До таких умов Суд відносить відсутність у засуджених доступу до свіжого повітря, неналежний рівень освітлення та антисанітарний стан житлових приміщень, незначний розмір жилої площі з розрахунку на 1 засудженого (менш як 4 квадратних метри) тощо.

Із 86 рішень, які за 2020 рік Європейський суд з прав людини ухвалив проти України, у 82 справах (95,3% випадків) констатовалося бодай одне порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Також президент Європейського суду з прав людини Роберт Спано назвав держави, на які більше за все скаржаться їхні громадяни. За його словами, найбільше скарг надходить на Російську Федерацію (у провадженні 13,8 тис. заяв або 22,4% від загального числа). На другому місці Туреччина (11,15 тис., 18,1%). Третє місце – Україна (10,25 тис., 16,7%).

Основні порушення, які виявляють моніторингові групи, під час візиту до місць виконання покарань: антисанітарія в лікарні, обмеження водопостачання, жорстоке, неналежне або таке, що принижує гідність, поводження, недотримання санітарно-гігієнічних вимог.

Існує тотальне недофінансування із державного бюджету установ виконання покарань на поліпшення умов тримання (придбання предметів, матеріалів, обладнання та інвентаря).

За інформацією, наданою Міністерством юстиції станом на березень 2021 року, за платні камери в слідчих ізоляторах було отримано 2 795 326 гривень. За словами Міністра юстиції, всі вони були використані для покращення житлових умов у безоплатних приміщеннях. Реформа Державної кримінально-виконавчої служби України за останні роки набирає обертів, але чи вплинуло це у свою чергу на процес позитивних змін у сфері захисту прав і законних інтересів засуджених – питання залишається відкритим.

Ключові слова: права людини, засуджений, правовий статус засудженого, місця виконання покарань, Європейський суд з прав людини, скарги засуджених.

Article 16 of the Law of Ukraine "On the State Criminal Enforcement Service of Ukraine" established that the personnel of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine must treat convicts and persons taken into custody humanely. Ukraine, having ratified the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in 1997, recognized it as a source of national legislation.

The European Court of Human Rights in its practice recognizes the detention of a person in places of deprivation of liberty in conditions that pose a threat to his life and health as torture. The Court includes the convicts' lack of access to fresh air, inadequate lighting and the unsanitary condition of the living quarters, the small size of the living space per convict (less than 4 square meters), etc., to such conditions. Out of 86 decisions that the European Court of Human Rights passed against Ukraine in 2020, in 82 cases (95.3% of cases) at least one violation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was established.

Also, the President of the European Court of Human Rights, Robert Spano, named the states that their citizens complain about the most. According to him, the most complaints come to the Russian Federation (13.8 thousand applications or 22.4% of the total number are being processed). Turkey is in second place (11.15 thousand, 18.1%). The third place is Ukraine (10.25 thousand, 16.7%).

The main violations detected by monitoring groups during visits to places of execution: unsanitary conditions in the hospital, restrictions on water supply, cruel, inappropriate or degrading treatment, non-compliance with sanitary and hygienic requirements. There is a total underfunding from the state budget of penal institutions for the improvement of detention conditions (purchase of objects, materials, equipment and inventory).

According to the information provided by the Ministry of Justice as of March 2021, 2,795,326 hryvnias were received for paid cameras in pretrial detention centers. According to the Minister of Justice, all of them were used to improve living conditions in free premises. The reform of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine has been gaining momentum in recent years, but whether this, in turn, affected the process of positive changes in the sphere of protection of the rights and legitimate interests of convicts remains an open question.

Key words: human rights, convicted person, legal status of the convicted person, places of execution of punishments, European Court of Human Rights, complaints of convicted persons.

Права людини, які закріплені у діючих міжнародно-правових договорах, є результатом довготривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, що стали нормою життя сучасного демократичного суспільства [21]. Вагомий внесок у дослідження правового статусу засуджених присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних учених: В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, Ю. А. Чеботарьова, Ю. В. Шинкарьов, та інші.

Варто погодитись із думкою вітчизняних вчених, які формулюють загально визнане в теорії кримінально-виконавчого права України положення про те, що право засудженого – це вид і міра його поведінки під час відбування кримінального покарання, можливість користуватися певними соціальними благами для задоволення особистих потреб, що закріплені в нормах Конституції та в інших

законодавчих актах [3, с. 204–210]. Правовий статус засуджених визначається законами України, а також Кримінально-виконавчим кодексом України, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання. На жаль, правовий статус засуджених визначається також і підзаконними правовими актами, що є недоліком.

На думку М.Я. Гуцуляка, правовий статус засуджених – це заснована на загальному статусі громадян держави і закріплена в нормативних актах різних галузей права сукупність їхніх обов'язків, прав, свобод і законних інтересів, що залежать від призначеної судом міри кримінально-правового впливу і від поведінки винного під час її виконання [2, с. 139].

Розглянемо один із елементів змісту правового статусу засуджених – їх права. Особи, які відбувають покарання, як громадяни держави Україна володіють правами і свободами, які згідно із ст. 3 Конституції визнаються найвищою

соціальною цінністю. Це обумовлює наявність особливих вимог до нормативних актів, що закріплюють правовий статус засуджених, до обмежень їх прав і свобод. Крім цього, закріплення правового статусу засуджених визначає одночасно встановлення меж і форм діяльності персоналу органів і установ виконання покарань, іншими словами – гарантію забезпечення законності в його діяльності. Ступінь регламентації статусу засуджених, обсяг каральних правообмежень, які на них поширюються, суттєво відрізняються залежно від виду покарання.

Найсуворіше з усіх покарань – позбавлення волі, до змісту якого входять обмеження права громадянина на особисту свободу, свободу пересування, вибору місця перебування і проживання, що гарантовані громадянам Конституцією [20].

У ст. 8 КВК України, законодавець закріпив основні права засуджених [8]. Слід наголосити також на тому, що відповідно до ч.2 ст.8 КВК України, засудженому гарантується право на правову допомогу. Спеціальні права засуджених або випливають із правового статусу засудженого або залежать від специфіки виконання та відбування того чи іншого виду покарання.

Згідно з ч.2 ст. 7 КВК України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених КВК України, законами України і встановлених вироком суду [8]. Обов'язок виконувати більшість кримінальних покарань, а саме 8 з 12, що передбачені Кримінальним кодексом України, покладається на Державну кримінально-виконавчу службу України Міністерства юстиції України. З цього стає зрозумілим, що в більшості випадків питання дотримання прав та законних інтересів засуджених та ув'язнених залежить від персоналу саме цієї служби [1].

Зміст поняття «ресоціалізація» закріплений і в ч. 2 ст. 6 КВК України і полягає в свідомому відновленні засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [8]. виправлення засудженого – необхідна умова ресоціалізації.

Праця засуджених до позбавлення волі регулюється чинним законодавством, зокрема Кримінально-виконавчим кодексом України (ст. ст. 118–122) та Кодексом законів про працю України і займає одне з чільних місць у виправленні й ресоціалізації цих осіб, дотриманні ними вимог законів та інших нормативно-правових актів.

Варто погодитись з думкою А.Х. Степанюка, який вважає, що залучення до праці спрямоване насамперед на те, щоб спонукати засуджених ставитися до праці як до позитивного й потрібного складника їхнього життя, зокрема й дальшого життя на волі. Такі самі вимоги висувають до праці ув'язнених Європейські тюремні правила. Потрібно, щоб, звільнившись із установи виконання покарань, особа мала певні навички й уміння, які дають їй змогу знайти законні засоби для існування та допоможуть безболісно увійти в життя на волі [19].

Засудженим, які досягли пенсійного віку, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії [13]. Для засуджених існує два типи праці:

- перший – це той, на який особа має право, а не обов'язок і за який отримуватиме зарплату. Працювати людина може лише в місцях і на роботах, які визначає адміністрація колонії. Як правило, це праця на підприємствах або в майстернях колонії, на роботах з господарського обслуговування установи виконання покарань. Під час визначення місця роботи засудженого повинні враховуватися його стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Особа має право вибирати, ким працювати на підприємстві або в майстернях установи, її не мають права примушувати працювати на тих роботах, на яких вона не може працювати.

Однак є випадки, коли вказаний тип праці є обов'язком. Ці засуджені, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи, до погашення такої заборгованості.

- другий тип праці – це той, який засуджені зобов'язані робити за вимогою адміністрації колонії безоплатно. Але такі роботи можуть стосуватися лише благоустрою колонії і прилеглих до неї територій, поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт можуть залучати в неробочий час не більш як на дві години на день і, як правило, по черзі з іншими засудженими [5]. Заробітна плата засудженим не видається, а зароблені кошти зараховуються на їх особовий рахунок.

На жаль, досить часто бувають випадки, коли із засудженими не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру, порушується техніка безпеки як із боку адміністрації, так і з боку самих засуджених, відсутній облік часу відпрацьованих годин, що призводить до того, що особи можуть працювати по 10–12 годин, а також наявні приховані факти виробничого травматизму й ще багато інших порушень трудового законодавства. Це свідчить про те, що присутній той факт, що в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила [22].

Стаття 55 Конституції України надає право громадянам України звернутись із заявою до Європейського суду з прав людини [7]. Згідно з ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, держави-учасниці беруть на себе обов'язок щодо забезпечення кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, прав і свобод, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Безсумнівно, це теж стосується забезпечення захисту прав засуджених осіб [6]. Засуджений має право подати скаргу до ЄСПЛ після того, як вичерпав усі доступні ефективні національні засоби юридичного захисту, в Україні це означає, що справу повинні розглянути всі інстанції [4].

27 квітня 2021 року Європейський суд з прав людини визнав порушення Україною прав засудженого до довічного ув'язнення Олександра Рафальського. Олександр Рафальський помер 20 жовтня 2016 року в Лук'янівському СІЗО за загадкових обставин, проте ЄСПЛ продовжував розгляд за заявою його матері, Тамари Рафальської.

У справі «Дебелий та інші проти України», заявники скаржились на жорстоке поводження з ними працівників поліції та не проведення належного розслідування їхніх відповідних скарг. Вони посилалися на статтю 3 Конвенції, яка передбачає: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». З наявних у Суду документів вбачається, що проведені на національному рівні розслідування не свідчили про серйозні спроби встановити відповідні факти.

Суд зробив висновок, що було порушено як процесуальний, так і матеріальний аспекти статті 3 Конвенції у зв'язку зі стверджуваним жорстоким поводженням із заявниками і і присудив сплатити заявнику відповідну компенсацію [16].

У справі «Бігун проти України» заявники стверджували, що була наявна абсолютна заборона тривалих побачень з родичами, яка до травня 2014 р. існувала в Україні для засуджених до довічного позбавлення волі, порушило їхні права згідно зі ст. 8 Конвенції. ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі було порушення ст. 8 Конвенції і присудив сплатити заявнику відповідну компенсацію [14].

Не менш цікавою є справа «Беляєв та інші проти України». Заявниками є засуджені до довічного позбавлення волі, що відбувають покарання.

Вони зазначили, що зазнали порушення права на повагу до приватного і сімейного життя через відсутність

можливості мати тривалі візити зі своїми близькими родичами, членами сімей.

Проте урядом були спростовані відповідні вимоги, але Суд визнав порушення ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації) разом зі ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) [11].

У справі «Віслогузов проти України» заявник скаржився на те, що під час відбування покарання йому кілька разів примусово вводили психотропний препарат; камери були переповненими, харчування було недостатнім, а санітарно-гігієнічні умови – незадовільними; побутові умови тримання були неналежними з огляду на переповненість камер і відсутність вентиляції; протягом усього часу відбування покарання він був позбавлений медичної допомоги.

Внаслідок цього було порушено ст. 3 Конвенції, яка передбачає, що нікогоне може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. ЄСПЛ констатував наявність порушень прав засудженого, а також зобов'язав Україну відшкодувати 8 тисяч євро заявнику [15].

Справи щодо України стосуються порушення ст. 3 Конвенції, а саме таких різноманітних аспектів, як, наприклад, неналежні умови тримання під вартою («Віслогузов проти України», «Данкевич проти України», «Коваль проти України» тощо); незабезпечення своєчасної та належної медичної допомоги («Кучерук проти України», «Петухов проти України» тощо).

«Коваль проти України» – справа висвітлює порушення прав засуджених. Заявник скаржився на неналежне поводження з ним під час перебування під вартою. Коваль скаржився на те, що державні органи не забезпечили належного та необхідного лікування та медичної допомоги.

Він зазначав, що неналежні умови тримання його під вартою спричинили тяжкі страждання і погіршення його стану здоров'я. Заявник звертався до ст. 3 Конвенції, що забороняє катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження. Як зазначено у п. 66 рішення, під час перебування під вартою поводження з ним було жакливим і мало цілеспрямований характер зламати його моральний опір і примусити свідчити проти третіх осіб та зізнатися у кримінальних правопорушеннях, які він не вчиняв. Важливим аспектом є висвітлення порушень пов'язаних із побутовими умовами засуджених.

Так, Коваль наголошує у скарзі на тому, що камери СІЗО № 13 були повні паразитів. Відкритий туалет був розташований недалеко від стола на підвищенні навпроти дверей камери розміром у 12 квадратних метрів, у якій перебувало вісім в'язнів. Хворі в'язні, переведені з інших установ виконання покарань або слідчих ізоляторів, деякі з яких страждали на туберкульоз та венеричні захворювання, перебували з іншими в'язнями у тих самих приміщеннях, створюючи небезпеку зараження [17].

Як свідчить практика ЄСПЛ, права засуджених у нашій державі, на жаль, перебувають на неналежному рівні забезпечення. Багато проблем і складнощів існує саме у сфері забезпечення й реалізації прав засуджених. Нині засуджені поінформовані про всі механізми захисту, тому більшість засуджених вміє ними користуватися і, незважаючи на деякі перешкоди з боку окремих посадових осіб органів і установ виконання покарань, робить це [18]. Необхідно зазначити, що відповідний механізм захисту від порушення прав засуджених дедалі частіше використовується. Процес є досить тривалим, але неупередженість рішення та наявність справедливих висновків відіграють свою роль у відповідних рішеннях.

Втілення міжнародних норм і стандартів неможливе без визнання і використання міжнародно-правових механізмів впливу на кримінально-виконавчі праводносини в цілому і права засуджених зокрема. Одним із таких механізмів можна визначити діяльність Європейського

комітету проти катувань і Європейського суду з прав людини, що разом є потужною силою змін національного в'язничого законодавства та пенітенціарної практики [20]. Держави несуть юридичні обов'язки щодо виправлення засуджених, де вони користуються певною свободою визначення способів, які будуть використані з цією метою.

Автор погоджується із періодизацією, яку запропонував В. А. Львович у дисертаційній роботі, присвяченій нормативно-правовим та організаційним засадам забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів із прав і свобод засуджених до позбавлення волі. Він виокремив чотири основних етапи формування міжнародних стандартів поведження з в'язнями, прав і свобод засуджених:

I етап – кінець XVIII століття – середина XIX століття. На цьому етапі відбулося зародження міжнародного співробітництва з пенітенціарних проблем та було зроблено перші спроби реформування в'язничих установ;

II етап – друга половина XIX століття – початок XX століття. В цей час було створено офіційні міжнародні організації та проведено низку міжнародних конгресів з пенітенціарних проблем;

III етап – середина XX століття. Ознаменувався як етап реальної спроби створення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі;

IV етап – починаючи з 1945 року – і до наших днів. Етап, на якому було створено ООН та прийнято міжнародні стандарти з прав і свобод людини і громадянина, у тому числі стандарти з прав і свобод засуджених до позбавлення волі [9].

Мінімальні стандартні правила поведження з засудженими цілком присвячені правовому становищу, закріпленню їх прав. Пункт 1 попередніх зауважень встановлює, що Правила не мають на меті детально описати взірцеву систему пенітенціарних установ, а призначені лише задля того, щоб на основі загально визначених досягнень сучасної думки та зважаючи на найзадовільніші в наш час системи, викласти те, що звичайно вважається правильним з принципового і практичного поглядів у галузі поведження з в'язнями та в управлінні установами [10].

Ще одним нормативним документом, що доповнює систему міжнародних актів у сфері забезпечення прав засуджених, є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження та покарання. Документ був прийнятий в 1984 році, набув чинності в 1987 році. У наш час Конвенція підписана в повному обсязі 83 держави. Ще 162 держави підписали документ із застереженнями [12].

На основі викладеного матеріалу можна зробити наступні висновки:

- в Україні органи і установи виконання покарань недофінансовані, вони не можуть якісно надавати медичну допомогу; невідповідність санітарним нормам, відсутність вентиляція, є невеликі камери, недостатня освітленість і це лише невеликий перелік цих недоліків. Такі умови створюють у засуджених якість почуття неповноцінності;

- міжнародні механізми забезпечення прав засудженого отримали своє відображення в кримінально-виконавчому законодавстві України. Однак нинішній стан їх реалізації в Україні має переважно ситуативний характер і не набув ще ознак пріоритетності та беззаперечного прийняття таких механізмів на практиці;

- засуджений має право подати скаргу до ЄСПЛ після того, якщо вичерпав усі доступні ефективні національні засоби захисту. В Україні це означає, що справу повинні розглянути всі інстанції;

- згідно з ч.2 ст. 7 КВК України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених Кримінально-виконавчим кодексом, законами України і встановлених вироком суду. На жаль, права засуджених регулюються також підзаконними актами;

- цивільно-правовий статус засуджених до позбавлення волі характеризується тим, що, по-перше, вони залишаються суб'єктами різноманітних цивільно-правових відносин і володіють цивільною правоздатністю; по-друге, у зв'язку з каральною стороною

кримінального покарання, вони обмежуються у цивільних правах, тому обмежуються і деякі елементи їх цивільної правоздатності; по-третє, в силу знаходження в місцях позбавлення волі багато прав і обов'язків реалізувати просто неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голіна В. В., Степанюк А. Х., Лисодед О. В. та ін.; за ред. В. В. Голіні і А. Х. Степанюка. Підручник. Кримінально-виконавче право : Х. : Право, 2011. 328 с.
2. Гуцуляк М.Я. Правовий статус осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. *Вісник Запорізького національного університету. Серія : Юридичні науки*. 2010. № 3.
3. Джужа О. М. та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужі. підручник / Кримінально-виконавче право України. Київ : Атіка, 2010. 752 с.
4. Ільїна О.В. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 5. С. 146–148. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2019/32.pdf.
5. Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі (наказ Мінюсту від 07.03.2013 № 396/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 02.10.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України № 1129-IV від 11.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1129-15#Text>.
9. Львович В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: Автореф. канд. юрид. наук. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/materials/avtoref/orgzasady.htm>.
10. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : Правила. Міжнар. док. від 30.08.1955 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
11. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Рішення за період з 3 червня 2019 року по 7 червня 2019 року / відп. за вип. О.Ю. Тарасенко, Д.П. Мордас, Р.Ш. Бабанлі. Київ, 2019. Вип. 21.
12. Організація Об'єднаних Націй. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV9&chapter=4&lang=en.
13. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закону України від 01.12.2021р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
14. Справа «Бігун проти України» (Заява № 30315/10). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d50#Text.
15. Справа «Віслогузов проти України» (Заява № 32362/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_568#Text.
16. Справа «Дебелий та інші проти України» (Заява № 7174/11 та 2 інші заяви) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f84#Text.
17. Справа «Коваль проти України» (Заява № 65550/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_143#Text.
18. Справа «Сукачов проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f12#Text.
19. Степанюк А.Х. Кримінально-виконавче право : навч. посібник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2006. 320 с.
20. Шаблістий В. В.. практикум : навч. посіб. /Кримінально-виконавче право України, 2-ге вид., переробл. та доповн. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2018. 180 с.
21. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: © Видавництво «ФОРМ Голембовська О.О.», оформлення, 2018 р.
22. Шумна Л.П., Денисенко К.В., Олійник В.С., Сікун А.М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2019. С. 118–122.